Prof. univ. dr.
Nicolae Georgescu

Iarăși despre ateismul din *Mortua est!*

Printre locurile foarte greu de rezolvat, dacă nu imposibil, din poezia eminesciană aș dori să supun atenției finalul de la *Mortua est!* Este publicată de Eminescu[1] în *Convorbiri literare*, 1 martie 1871, comentată (cu citate ample) de Titu Maiorescu[2] în studiul său „Direcția nouă..." din aceeași revistă, același an, 15 mai, de același[3] în volumul de *Critice*, 1874, după care se regăsește în ediția princeps[4] din 1883. Iată, așadar, patru surse (tipărituri), și nu seamănă una cu alta. Primele îndreptări (de punctuație și de termeni) le operează Titu Maiorescu în studiul citat din revistă; lucrul ni se pare interesant, pentru că repune în discuție raportul lui Eminescu-poetul cu Iacob Negruzzi. Într-adevăr, poetul trimite *Mortua est!* de la Viena, însoțind-o de o scrisoare[5] mult citată în care-i cere redactorului *Convorbirilor*: „Ștergeți ce vi se va părea bun de șters". Îndreptările lui Maiorescu (din studiul său) vin peste numai două luni și privesc chestiuni de fond. Deducem că Iacob Negruzzi nu s-a atins de aceste chestiuni, deci textul are girul lui Eminescu. Îndreptându-l o dată, Titu Maiorescu îl va îndrepta și a doua oară, în 1874, și a treia oară, în ediția princeps din 1883, și chiar a patra oară, în ediția a doua[6] unde desparte prin spațiu alb ultimele două versuri, ca pentru a indica importanța lor; textul îngheață astfel în celelalte ediții Maiorescu.

Drept este că formele din *Convorbiri literare*, considerate de noi ca având girul lui Eminescu, nu se regăsesc în niciunul dintre manuscrisele păstrate ale poemului. Nu este, însă, motiv de îngrijorare: ultimul manuscris,

1 M. Eminescu, *Mortua est!*, *Convorbiri literare*, 1 mart. 1871, pp. 15-16.

2 Titu Maiorescu, „Direcția nouă, I.", *Convorbiri literare*, 15 mai 1871, pp. 85-90; 15 sept. 1871, pp. 217-227.

3 Titu Maiorescu, *Critice*, București, Socec, 1874. Facem observația că autorul schimbă și textul, nu numai citatele, în volum față de *Convorbiri literare*. În ediția a II-a a *Criticelor* (Editura Socec, 1892) încă intervine în *Mortua est!*, eliminând cele trei puncte în versul citat, până acum, astfel: „La ce... Oare totul nu e nebunie?" Desigur, edițiile actuale din *Critice* refac citatele după ediția Perpessicius. Lipsa unei ediții critice a *Criticelor* lui Titu Maiorescu obligă la aceste verificări, făcând foarte importantă prima tipăritură, cea din revistă.

4 M. Eminescu, *Poesii*, Socec & Co, București, 1885, p. 69.

5 Scrisoarea, din 11 feb. 1871, în I. E. Torouțiu și Gh. Cardaș, *Studii și documente literare*, 1, 1931, p. 319; comentariile, la Perpessicius, în M. Eminescu, *Opere*, Vol. I, p. 99.

6 M. Eminescu, *Poesii*, Ediția a doua, Editura Socec & Co, 1885, p. 69

p.94
Icoana Maicii Domnului făcătoare de minuni „Eghiptissa" (Mănăstirea Arnota)

acela după care s-a cules textul, lipsește la mai toate antumele. Știm că Eminescu făcea, uneori, corecturi și în șpalt (corecturi, adică reveniri asupra textului, schimbări de termeni, punctuație, apostrofuri).

În fine, urma alege, ca să zicem și noi astfel, adică: dacă este un alt sens în textul tipărit cu girul lui Eminescu, și dacă acest sens spune ceva în plus, locul merită discutat; dacă nu, rămâne să păstrăm ori să nuanțăm „contemporan" ateismul tânărului poet, „resimțit" de mulți critici pornind de la acest final al poeziei *Mortua est!*

Redau ultimele patru versuri din prima publicare: „Au e sensu in lume? Tu chipu zimbitoru / Trăit-ai anume ca astfeliu să mori? / De e sensu intr'asta e'ntorsu și a tĕu; / Pe palida-ți frunte nu-i scrisu Dumnedeu". Termenul care ne interesează este a *tĕu*, scris în două cuvinte și cu căciulă pe *-e*. Citând textul peste două luni, Titu Maiorescu îndreaptă: *ateu*, cuvântul cum îl avem astăzi. Peste un an, la 1 decembrie 1872, Eminescu va publica[7], tot în *Convorbiri literare*, nuvela *Sărmanul Dionis*, cu poemul cunoscut unde versul, cunoscut, de asemenea, este: „Ah! atei, nu tem ei iadul ș'a lui Duhuri — liliecii?" Mai menționăm că în manuscrisele poemului *Mortua est!* se regăsește termenul firesc: *ateu*.

Poate că nu ne-ar fi atras atenția acest *a tĕu*, și l-am fi considerat o scăpare de tipograf ori o îndreptare a lui Iacob Negruzzi, dar punctuația de care însoțește Titu Maiorescu, la retipărire, contextul ne face să revenim. Mai întâi pune două puncte și virgulă la final de vers: „De e sensu intr'asta: e'ntorsu și ateu, / Pe palida-ți frunte nu-i scrisu Dumnezeu". Reluând în *Critice* (1874) pasajul, pune virgulă în loc de două puncte și elimină peste tot -u final (sens, 'ntors, scris). În ediția princeps rămâne eliminat -u final, dar în locul virgulei de la sfârșitul versului găsim linie de pauză (așadar, de un sens concluziv, pe care i-l dăduseră la început cele două puncte, are nevoie). Tot în ediția princeps, cele trei puncte de suspensie din primul vers citat: „Au e sens în lume?... Tu chip zimbitor" (inexistente în *Critice*, 1874, unde, în schimb, este virgulă astfel: „Tu, chip zimbitor / Trăit-ai anume...") Maiorescu pare a interpreta continuu pasajul, ca și când ar fi nemulțumit de posibilitățile pe care i le oferă punctuația și scrierea. Prin reacție firească, ne incită să interpretăm, la rândul nostru.

Important, în pasaj, este, desigur, semnul întors. Îl vom regăsi în *Egipetul* (1 octombrie 1872): „Magul, paza resbunerei, a cetit semnul intors"; în *Scrisoarea III*: „să faci întoarsă de pe-acuma a ta cale". În *Mortua est!* se explică mai clar: sens întors, adică invers. Trebuie, în acest caz, regândit pasajul iar cele două adverbe: anume și astfeliu înțelese în contextul sensului invers: „Trăit-ai anume ca astfeliu să mori" nu înseamnă să

7 M. Eminescu, *Sărmanul Dionis. Novela*, în *Convorbiri literare*, 1 dec. 1872, pp. 329-340; 15 dec. 1872, pp. 278-385. Poemul, la pp. 333-334.

„mori astfel, în acest mod" (tânără, frumoasă), ci strict: „ai trăit pentru ca, trăind, să mori", scopul vieţii este moartea, lumea merge invers, întors, din viaţă spre moarte, trăieşte anume, în mod special, ca să moară. Abia acest sens luminează, dinspre final, textul de mai sus: „Văd vise'ntrupate gonind după vise / Pân' dau în morminte ce-aşteaptă deschise". Viaţa e vis: tema cunoscută, adusă, însă, de Eminescu la ultimele ei consecinţe. Şi abia astfel, revenind la termenul a tău din prima tipăritură (şi numai de acolo!) găsim sensul etimologic: alfa privativ înseamnă lipsit de. Sensul acesta, spune poetul, este lipsit de zeu, nu se poate ca zeul să pună semnul întors în lume, să fie pentru moarte, când el este viaţă. Nu este aici nicio revoltă, ci doar o constatare, cu această marjă de siguranţă: „De e sensu intr'asta", adică „dacă (şi numai dacă) este sens, atunci el nu este zeesc" (pentru că zeul vrea viaţa, nu moartea). Poemul se închide în dilema hamletiană pe care o dezbate, de altfel.

Departe, însă, de asta este sensul ateu, care înseamnă împotriva zeului (şi a dus la ateism, curent de idei, atitudine chiar). Eminescu se apropie, mai degrabă, de sensul istoric: după câte ştim, primii creştini erau numiţi „atei", cu sensul că nu au niciun zeu (numele zeului lor fiind ascuns, vezi simbolistica ştiută); vezi, în limba română, „om fără niciun dumnezeu", unde dumnezeu a luat locul lui zeu (şi, deci, nu trebuie scris cu majusculă, Dumnezeu).

Abia ajunşi în acest punct al explicaţiilor noastre, însă, lucrurile se complică. Într-adevăr, de ce pune poetul căciulă pe e din a tău? Dacă e semn pentru vocală scurtă, înseamnă că nu vrea accent pe –e. Dacă e semn pentru – ă, înseamnă că vrea să se citească a tău, rimă la Dumnezeu următor.

Ar fi o „rimă rea" şi cu asta revenim la studiul lui Titu Maiorescu din mai, 1871. Criticul spune că, dintre poeziile publicate de Eminescu până acum, *Mortua est!* este „cea mai bună", dar face, totuşi, observaţia că şi aici „sunt defecte, ce trebuiesc neapărat îndreptate". Aceste „defecte" sunt: „abuz de cuvântul pală", „uneori gândiri şi expresii prea obişnuite", „rime rele". Rime rele în *Mortua est!*? Poate sting/plâng, singura din tot ce citează criticul. Tău/Dumnezeu ar fi, însă, o rimă rea; criticul o îndreaptă: ateu/Dumnezeu.

Repetăm, considerăm că acestea sunt argumente că Eminescu a vrut textul iniţial aşa cum îl avem în prima tipărire. Problema este, însă, că rostirea/recitarea, în cazul cuvintelor despărţite formate cu alfa privativ, cere accent pe acest a iniţial. Grafia a tău se citeşte à tău. Şi alfa privativ, şi căciula pe -e o indică. Ca să iasă, însă, această lectură, ritmul cere o silabă în plus în piciorul anterior, aşadar: e'ntórsu şi à tău, cu accent pe o şi citirea lui -u final. O asemenea secvenţă ritmică va cere, însă, la rândul ei, în versul următor: nu-i scrisu Dumnézeu, accent firesc pe scrisu dar

citirea lui -u final, accent nefiresc, mișcat, pe Dumnezeu. N-am fi insistat, dar am văzut că în a doua tipărire a poemului, în *Critice* (1874), Titu Maiorescu elimină peste tot -u final și nu mai există nici măcar posibilitatea pur teoretică a unei astfel de lecturi.

Lectură care este, însă, în concordanță cu amintita tradiție istorică privind ascunderea numelui zeului suprem: se poate ascunde prin tăcere, ori prin evitarea numelui corect[8]. Lectură care, apoi, este în concordanță cu ideile din *Sărmanul Dionis*, nuvela publicată de Eminescu în 1872. La un moment dat, Dan are superbia să cugete asupra celor divine, și atunci: „Vum! sunetul unui clopot uriesesc — moartea mărei căderea cerului — bolțile se rupeau, jumalțul lor albastru se despica, și Dan se simți trăsnit și afumat în nemărginire". Până aici, suntem în atmosfera din Mortua est!: „Se poate ca bolta de sus să se spargă / Să cadă nimicul cu noaptea lui largă". Continuarea, însă, readuce în atenție acea magie a numelui care ne preocupă: Dan-Dionis rostește pe jumătate numele zeului suprem, „și un glas resună în urmă-i: nefericit, e ce-ai îndrăznit a cugeta? Norocul tău că n-ai pronunțat vorba întreagă..."[9]. Așadar, în Sărmanul Dionis personajul este salvat pentru că s-a oprit la jumătatea cuvântului; în *Mortua est!* putem înțelege, deduce din logica faptelor (sau din ceea ce numim realitatea textului) că schimbarea accentului evită același contact cu numele adevărat al divinității. Următoarea ocurență a termenului[10] în *Convorbiri literare* va fi în poemul *Înger și Demon*, din 1 aprilie 1873, unde este scris așa: „Ah! acele gânduri toate îndreptate contra lumei, / Contra legilor ce-s scrise, contra ordinii'mbrăcate / Cu-a lui D-zeu numire...".

Desigur, se citește accentul firesc în ritm, dar nu este scris numele întreg.

Toate aceste explicații editoriale (nici nu îndrăznim a zice că este o „demonstrație") își găsesc, de fapt, resortul în critica lui Anghel Demetriescu din 1874, la care ne oprim[11]. Printre destulele inepții ale pedantului filolog găsim, acolo, și câteva observații despre ritm și accente în vers care ne pot da măsura înțelegerii poeziei lui Eminescu de către contemporanii săi, singurul lucru care ne interesează, în fond. El citează schimbat (parcă toată lumea vrea să schimbe versurile lui Eminescu, încă de la debutul poetului):

„Un vis ce își mòie aripa'n amar / Ast-fel a trècut d'al lumii otar și comentează: „Pe care silabă pune cineva tonul din vorba trecut, pe tre or pe cut? Dacă pune pe tre versul e negreșit corect, dar pronunciarea va fi schimonosită și licența poetului nu poate merge până acolo". Versul este, reamintim: „Astfeliu ai trecut de al lumii otar" (nu Ast'fel, d'al). Înțelegem că în epocă -iu final regiza accentul: àst-fel, dar astféliu, ceea ce Anghel Demetriescu nu vrea să accepte (ceartă pe ortografie). Tot el, însă, citează mai departe o revistă umoristică a vremii, și abia aceasta ne atrage atenția: „Versurile ne aduc aminte ceea ce un glumeț

8 Fenomen general lingvistic: D. Caracostea atrage atenția că în limba română, de pildă, numele lui Lucifer s-a păstrat în denumirea stelei numite Luceafăr tocmai pentru că s-a schimbat accentul și nu s-a mai făcut legătura nomen/omen) (în vest, numele fiind sinonim cu acela al demonului suprem, s-a pierdut prin interdicția rostirii).(Apud. Lucian Chișu, *Prejudecata Caracostea*, Editura M. L. R., 2002, p. 103).

9 O., VII, p. 254.

10 M. Eminescu, *Înger și Demon*, *Convorbiri literare*, 1 apr. 183, pp. 16-18 (termenul este reluat în toate edițiile fără prescurtare).

11 G. Gellianu, Anghel Demetriescu, „Schițe literare. Poesiile D-lui Eminescu", *Revista contimporană*, 1 martie 1875, pp. 268-288. Textul, mult remaniat (și fără a mai permite discuția care urmează) și în Anghel Demetriescu, *Opere*, Ediție îngrijită de Ovidiu Papadina, București, Fundația pentru literatură și artă „Carol II", 1937. Nu se găsește în *Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu*, Ediție critică de I. Oprișan și Teodor Vârgolici, Editura Saeculum, I. O. București, 2002 (3 volume). Vezi și mai sus, nota 3: în lipsa unei ediții critice devine indipensabil recursul la primele tipărituri, caz specific eminescian.

a scris în *Perdaful*[12], foaie umoristică ce se publică în Iași". Urmează două strofe din parodia *Perdafului* (la *Mortus est!* și la *Împărat și Proletar*), din care citățm, cu accentele puse de foaia umoristică: „A fi sau a nu fi? E calambur, poveste / Scornită de anticii istorici muritori? / Căci à fi însemnéază aceea ce nu este; / A nu fi e o horă de candide neveste / Ce'n stele și în lumină apare une-ori". Anghel Demetriescu urmează: „Deși glumețul de la *Perdaful* se silește a arăta, prin versurile ce reproduserăm, divagările poetului de la *Convorbiri*, noi din parte-ne însă mărturisim că suntem departe de a-l blama într-atât".

Nu ne interesează așa-zisul adevăr științific al acestor critici de epocă (deși chestiunea merită interes și ar trebui cunoscută), ci doar faptul în sine: contemporanii lui Eminescu citesc *Mortua est!* încercând să pună accente pe cuvinte, schimbând accentele poetului. A fost, oarecum, o discuție, oamenii și-au pus întrebări. Trist este că n-a răspuns Eminescu însuși acestor critici (nu mă refer la *Criticilor mei*, ci la texte ziaristice). Ciudat este că cei care discută evită tocmai versul final cu acea grafie specială care cere accent pe a. Oricum ar fi, această grafie trebuie păstrată într-o ediție Eminescu: toată bibliografia consultată și citată mai sus sugerează concordant că ține de voința autorului. Este, în fond, vorba de ceea ce edițiile din autori clasici greci sau latini numesc un happax legomenon, cuvânt care apare o singură dată în opera unui autor sau chiar în limbă.

Să luăm, însă, punctuația poemului pentru a vedea dacă sensurile sunt în concordanță cu această grafie. Mai întâi, versul 22: „De ce-ai murit înger cu fața cea pală". Titu Maiorescu este cel care instituie virgula după *înger*, păstrată la toți editorii în lanț: în *Convorbiri literare* nu există această virgulă, sensul fiind „ai murit ca, în chip de înger". Situația se repetă la v. 66: „Au moartea ta înger de ce fu să fie?", din *Convorbiri*, devine, cu virgula vocativului instituită de același prim editor: „Au moartea ta, înger, de ce".

Dar sunt alte sensuri, iar logica ne obligă să-l separăm pe poet de editorii săi. De două ori poetul spune ceva, de două ori editorii interpretează la fel, altfel. Pe scurt, în logica grafiei a tău de mai sus, și în contextul debutului eminescian la *Convorbiri literare* cu poeme angelice, dilema sufletului poetic în *Mortua est!* este dacă are, sau nu, de-a face cu un înger disimulat, dacă a murit „îngerul" sau „demonul". Apostasia din *Venere și Madonă* („apostat-inima mea") ori din *Înger și Demon* („el – un suflet apostat"), sau din *Înger de pază* („Ești demon, copilă..."), ca oscilare continuă între angelic și demonic în viața omului în general, această apostasie este „a tee", adică n-a fost încă însigilată de către zeu, definită de o parte sau de alta, numită; acestei apostasii i se aduce un argument așa-zicând ontologic: în-

12 *Perdaful* apare la Iași, între 1873-1887. În Biblioteca Academiei colecția are numeroase lipsuri (lipsesc, desigur, și numerele citate de A. D.).

gerii ei înșiși se disimulează, iar acesta, de aici, nu știu, zice poetul, dacă este înger sau demon, dar, pentru că semnele divine se rostesc astfel, este mai degrabă demon.

Am dreptul, în acest punct al demonstrației, să mă refer la versul 15 din *Convorbiri*: „Când tocsul s-aude l-al vrăjilor caier", îndreptat în ediția întâi în „Când torsul s-aude l-al vrăjilor caer", și devenit curent astfel (comentatorii eminescieni discutând, mai ales, un vers manuscris: „Când torsul s-aude l-al vremilor caer" superb, desigur, dar mult anterior datei publicării: se folosesc, în general, forme de prin 1866 pentru a suplini tipăritura din 1871, patru ani diferență!). Redau sec fișa mea la ediție (mă autocitez pentru autenticitate, altfel știind că această ediție, într-un tiraj atât de mic, academic adică, nu putea să ajungă până la domnul Dorel Vișan, de pildă, înainte de a i-o fi oferit eu însumi, și nu fără strângere de inimă că rămân mai sărac cu mine): „Caierul vrăjilor nu poate fi un caier moale, de lână. De vreme ce avem tocs, pentru tocsin, cu sensul: clopot de alarmă, sirenă, trebuie să acceptăm zgomotul strident al vrăjilor/vrăjitoarelor. Caier, scris caieru, după ce avea în versul anterior pept, vine de la încaier, încăierare (sens material: păruială, luare de păr/caier). Este vorba de încăierarea, încaierul, caierul vrăjilor la miezul nopții. Momentul e bine fixat în *Melancolie*, „Se bate miezul nopții" (clopotnița, străveziul demon). Vezi și aici v. 2: „Un sunet de clopot în orele sfinte", cu observația că „orele sfinte și al vrăjilor caier" sunt în aceeași opoziție ca „sunet de clopot" și „tocs", după modelul *Înger și Demon*. Manuscrisele nu oferă soluții (există acolo inclusiv forma „S-aude torcându-se-al vrăjilor caër", care întărește tocsul dar atrage atenția asupra grafiei caër), dar nici revista nu poate fi suspectată că a introdus un neologism atât de prețios: tocsul. Este voința autorului. Sensul gramatical: când se aude tocsul caierului vrăjilor, acest (în)caier fiind, de fapt, el însuși tocsul, clopotul de alarmă. În formele manuscrise anterioare pasajul are conotații magice mai accentuate: „Atuncia când magic pământu-și deschide", iar în *Memento mori* întâlnim: „Împărații sori se-ncaier".

Adaug: prin acest zgomot vrăjitoresc trec demonii în și dinspre Rai, aici, poate că fură o oră sfântă…

Față de atâtea imponderabile ale textului, multe, reîngreunate forțat prin ediții, nu prea văd unde mai e loc pentru ateism la Eminescu în *Mortua est!* Este poetul ateu dacă descoperă și afirmă că demonul întoarce semnul, disimulează, mimează sfințenia? Este această disimulare atee? Surprinde el momentul exact al trecerii din înger în demon a „entității" pe care o plângea și acum este gata să râdă de el însuși? Orice interpretare totală trebuie să țină cont, însă, de sensurile parțiale, ca în Lucrețius (IV, 500): când nu poți pătrunde adevărul ultim, pune-ți în minte să descâlcești, cel puțin, cât mai pe înțeles, adevărurile ivite pe parcurs.